

УДК 347.1

М. М. Мікуліна

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
(Національна академія Служби безпеки України)*

ПРАВО НА ЖИТТЯ ЯК СКЛАДОВА ПРИВАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Безумовно в системі прав людини праву на життя відводиться особливе місце – воно є першоосновою, адже без його реалізації неможливе здійснення всіх інших прав. До того ж право на життя як підґрунтя правового статусу людини повинно розглядатися і як соціальна цінність, що об'єднує весь комплекс прав людини. Як право першого покоління право на життя не може бути реалізоване поза зв'язком із соціально-економічними та колективними правами. Підтвердженням цього є положення ст. 1 Конституції України, у якій Україна проголошується як соціальна держава, а ст. 3 Основного закону визначає, що людина, її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Право на життя таким чином наповнюється соціальним змістом, трансформується в право на гідне життя, реалізація якого повинна здійснюватися державою. Суть терміна "гідне людини існування" повинно містити широкі соціокультурні контексти, виражати гуманістичну концепцію людського буття в суспільстві. Саме тому життя має розглядатися як соціальне благо, що є цінністю як для самої людини, так і для суспільства в цілому...

Розглядаючи право на життя в системі соціального забезпечення, необхідно звернути увагу на принципово важливі аспекти, а саме, що соціальне забезпечення має гарантувати право людини на життя; уявлення про соціальні норми (формалізовані на сьогодні в категорії прожиткового мінімуму) відображають не тільки матеріальні, а й інші потреби людей; у системі соціального забезпечення встановлені гарантії, спрямовані не тільки на фізіологічне виживання людини, а й на досягнення її соціального благополуччя з точки зору можливостей спілкування з іншими людьми, самореалізації тощо. Автор пропонує закріпити у Конституції крім права на життя ще й право на високу якість життя та конкретизувати його зміст включенням до основних соціально-економічних прав людини, які гарантують як фізіологічний, так і соціальний аспекти цього права [1, с. 69, 71].

Право на життя було предметом досліджень багатьох науковців, серед яких Л. О. Красавчикова, М. М. Малєїна, Л. В. Красицька, А. В. Соловйов, Т. В. Лісніча, Л. В. Малюга та інші.

На сьогодні цивілістична наука, досліджуючи перспективи правового регулювання здійснення цього права, акумулює різні думки, які формують існуючі правові концепції щодо розуміння права на життя. Маємо на меті проаналізувати право на життя фізичної особи та перспективи його правового регулювання, зокрема у сфері цивільних відносин, як особисте немайнове право фізичної особи приватного права.

Звернемося до сучасних природознавчих та філософських концепцій, які, визначаючи поняття життя, використовують його основні властивості: складність і відокремленість існуючої системи; набуття енергії з навколишнього середовища, що спрямовується на підтримання високої впорядкованості системи; активне реагування на оточуюче середовище;

здатність до прогресу та ускладнень системи; здатність до розмноження (самовідтворення); передача нащадкам схожості з батьками шляхом використання інформації, закладеної у генах; властивість пристосовуватися до оточуючого середовища [2]. Філософське розуміння життя ґрунтується на визнанні його як форми руху матерії, яка втілюється і реалізується в індивідуальних біологічних організмах або в їх сукупності. Життя філософи визначають як буття, властивість індивіда, який усвідомлює себе ("я існую"), усвідомлює оточуючий світ і прагне кращого у взаєминах з іншими індивідами. Ще існує біологічне визначення життя як особливого виду матеріальної взаємодії генетичних об'єктів, які здійснюють синтез собі подібних генетичних об'єктів; системне – життя – це форма руху матерії, в процесі якої розвиваються живі істоти, та яка включає обмін речовин (внутрішній та з оточуючим середовищем; супроводжується обміном енергією); комунікативність – обмін сигналами (біоенергетичними, електромагнітними, оптичними, хімічними, акустичними, візуальними, тактильними); відтворення [3]. Такі системні визначення обмежені сферою живих істот... Це залишає поза увагою інші форми життя, що існують за іншими принципами, або створені на іншій основі – штучного інтелекту (зокрема і систем творчого штучного інтелекту) [4]. Крім названих розглядають такі моделі життя, як хіміко-фізичну, хіміко-хвильову, кібернетичну (інформаційну), ентропійно-еволюційну, термодинамічну, технологічну. Отже, критеріїв визначень та підходів велике розмаїття.

Першим універсальним міжнародним документом, у якому було закріплено право кожної людини на життя, є Загальна декларація прав людини 1948 р. Однак норма Декларації дещо узагальнено характеризує право на життя, не розкриваючи всього його змісту. На сьогодні згадана

норма визнається звичаєвою нормою міжнародного права, якої повинні дотримуватися всі держави. Вона також є імперативною нормою загального міжнародного права, відхилення від якої не допускаються.

Норма Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р., що стосується права на життя, захищає це право через запровадження обмежень на застосування смертної кари. Її заборона й обмеження правовими рамками – це перші кроки до надання праву на життя абсолютного характеру. Другим кроком у цьому напрямку є прийняття Другого Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, спрямованого на скасування смертної кари. Хоча у ньому не передбачається повна заборона смертної кари, застосування цього виду покарання обмежено лише військовими злочинами та часом військових дій.

Захист права людини на життя в рамках міжнародного універсального права спрямований на встановлення основних загальних правил щодо гарантування, тлумачення, захисту цього права та на сприяння розвитку основних стандартів захисту цього права на регіональному рівні міжнародного права з урахуванням правової специфіки кожного окремого регіону – Європи, Америки та Африки.

Практика Європейського Суду з прав людини та Європейської Комісії з прав людини щодо тлумачення та захисту права на життя свідчать, що європейська норма про право на життя є унікальною: спочатку було проголошено саме право, а потім були перелічені винятки, за яких можливе правомірне застосування абсолютно необхідної сили, що може призвести до позбавлення життя. Такими винятками є позбавлення життя при захисті будь-якої особи від незаконного насильства; при здійсненні законного арешту або запобіганні втечі особи, яка законно утримується під

вартою; при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. Після набрання чинності Протоколу № 13 до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо остаточного скасування смертної кари, остання вже не розглядається як ще один виняток з права на життя.

Для визначення змісту права на життя та перспектив його правового регулювання, зокрема у сфері цивільних відносин, як особистого немайнового права фізичної особи приватного права, необхідно: по-перше, визначити часові межі життя, по-друге, з'ясувати зміст кожної складової. Цими складовими є: 1) право фізичної особи на невід'ємність її життя (заборона свавільного та безпідставного позбавлення життя); 2) заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназії); 3) право на самопожертву; 4) право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом; 5) право на участь у медичних, наукових та інших дослідках; 6) право на стерилізацію; 7) право на штучне переривання вагітності – ст. 281 ЦК України; 8) право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки – ст. 281 ЦК України; ст. 123 Сімейного кодексу України [5]; 9) право на голодування; 10) право на материнство – ст. 49 Сімейного кодексу України; 11) право на батьківство – ст. 50 Сімейного кодексу України; 12) право на застосування методів генетичної інженерії; 13) право на зміну (корекцію) статі.

Щодо двох аспектів права на життя – абсолютного і відносного. "Абсолютне право на життя має таку специфіку: якщо абсолютним правом на річ можна розпорядитися – цим абсолютне право перетворюється у відносне, абсолютне ж право на життя не підлягає трансформації.

Абсолютне право на життя у зв'язку з цим мало залежить від його носія. Можливості його реалізації обмежені передбаченою законом формою. Про право на життя як абсолютне право говорять у тих випадках, коли людину не можна позбавити життя ні в якому разі, незалежно від її поведінки і вчинених дій... Про відносний характер права на життя йтися не може, бо в такому випадку держава "заволодіє" невід'ємними права людини" [6, с. 56].

Право на життя виникає з моменту відділення дитини від організму матері і триває протягом функціонування головного мозку [7]. Це пояснюється тим, що момент виникнення та припинення права на життя тісно пов'язаний з правовою категорією правоздатності фізичної особи. Правоздатність людини виникає у момент народження і припиняється у момент смерті, при цьому часом народження є момент визнання дитини живонародженою. М. М. Малейна вважає, що право на життя складається із повноваження на збереження людської індивідуальності та повноваження на розпорядження життям [8, с. 54-55; 9, с. 62].

А. В. Соловійов, підтримуючи думку щодо включення до змісту прав на життя такої складової, як розпорядження ним, зазначає, що право на життя включає в себе: право розпоряджатись своїм життям; право піддати своє життя ризику; право людини на самозахист свого життя; право вимагати від інших осіб утримуватись від протиправного позбавлення життя людини, усунути небезпеку життю, створену внаслідок підприємницької або іншої діяльності, створити умови для зниження ризику для життя; право очікувати захисту свого життя з боку інших осіб; право на проведення (не проведення) активної евтаназії; право на захист життя з боку держави в особі її уповноважених органів, а також міжнародних установ чи їх органів; можливість одержати належну

юридичну охорону права на життя, його відповідного правового регулювання [10, с. 7].

Т. В. Лісніча зазначає, що основним та таким, без якого не мають сенсу всі інші права, блага та інтереси (як матеріальні, так і нематеріальні), є особисте нематеріальне благо "життя" та право на нього; право на життя виникає у людини від моменту народження, і від цього моменту право на недоторканність життя стає елементом права на життя, оскільки за змістом є вужчим, ніж останнє. Також пропонує визначити право дитини на недоторканність життя до моменту народження, а також обмежити штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує 12 тижнів, умовою наявності соціальних або медичних показань [11, с. 9].

Наш висновок полягає в тому, що право на життя, як суб'єктивне цивільне право, виникає у фізичної особи з моменту народження. Однак слід зазначити, що чинне законодавство нечітко визначає поняття "народження" як моменту, з якого в особи виникає право на життя. Для цивільного права юридично значимим є сам факт народження. Однак і щодо визначення цього моменту в літературі немає єдиної точки зору (А. А. Піонтковский, О. Домбровська, С. Бояров, В. Навроцький, М. Д. Шаргородський). Вважаємо, що момент народження повинен пов'язуватись із моментом її живонародження, а саме відповідно до чинного законодавства (п. 1.2 Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості [12]). Отже, з моменту фіксації факту живонародження плоду можна констатувати, що у нього виникає право на життя, як і уся сукупність інших суб'єктивних цивільних прав.

Відповідно до ст. 6 Закону України "Про охорону дитинства" [13] право дитини на життя виникає з моменту визначення її не лише

живонародженою, але й життєздатною. Однак цивільне законодавство не ураховує такого критерію як життєздатність, тобто якщо особа прожила хоча б деякий час, то вона визнається суб'єктом права.

Розглянувши часові межі життя та права на життя постає необхідність у визначенні завершального моменту існування життя та права на нього. Вважаємо, що право на життя припиняється з моменту зникнення блага, з яким воно пов'язане, тобто з часу настання смерті. Смерть є багатоаспектним поняттям – філософським, етичним, медичним і правовим.

Цивільно-правові відносини, що виникають під час реалізації права на життя, пов'язані з таким юридичним фактом, як смерть людини, а саме виникнення, зміна чи припинення спадкових, сімейних та інших відносин.

Згідно із ч. 2 ст. 52 Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" активні заходи щодо підтримання життя хворого припиняються в тому випадку, коли стан людини визначається як незворотна смерть [14]. У ч. 1 ст. 15 Закону України "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини" [15] йдеться, що "людина вважається померлою з моменту, коли встановлено смерть її мозку. Смерть мозку означає повну і незворотну втрату всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встановлено, якщо виключені всі інші можливі за цих обставин причини втрати свідомості та реакцій організму".

Однак, такий підхід є дещо спрощеним, та таким, що не враховує усіх особливостей поняття. Визначення поняття "смерть" повинно містити у собі смерть юридичну та фактичну. Юридичною (юридичною презумпцією смерті) слід вважати оголошення фізичної особи померлою (згідно зі ст. 46 ЦК України). Тобто у випадку появи фізичної особи, яка оголошена померлою, застосовуються відповідні наслідки відновлювального

характеру. Коли ж настає смерть фактична – застосувати поділ фактичної смерті на клінічну та біологічну.

Однією із важливих проблем здійснення права на життя є право на припинення життя, а саме – шляхом самостійного припинення життя, самопожертви та позбавлення життя іншої особи. Досліджували проблему "права людини на смерть" вітчизняні та зарубіжні теоретики (Ю. А. Дмитрієв, Ю. А. Конюшкіна, Н. Є. Крилова, А. Соловйов, С. Тасаков, К. А. Чернега).

Право на смерть пропонується, зокрема, розглядати у органічній єдності саме з правом на життя. Л. В. Малюга [16] зазначала, що право на життя включає в себе можливість володіння, користування, а також розпорядження життям на власний розсуд, тобто право на життя включає в себе і право на смерть, яке не потребує у зв'язку з цим окремого законодавчого закріплення.

Виокремлюючи право особи на гідну смерть, обґрунтовується доцільність в окремих випадках застосування пасивної евтаназії, а також доводиться необхідність законодавчого врегулювання цього важливого питання, як це було в одній з редакцій проекту Цивільного кодексу України. Водночас заперечується доцільність закріплення можливості здійснення активної евтаназії.

Законодавством України свідчить про негативне ставлення до можливості запровадження евтаназії. Згідно із ч. 3 ст. 52 Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань. Відповідно до п. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її

життя. І Законом України (розділ 4) "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини" регулюється, зокрема, взяття цих матеріалів у померлих осіб.

На противагу праву на життя, гарантованого законодавством, жоден нормативний акт не передбачає можливості існування прав на смерть. Отже, звідси випливає, що людина не має права на законних підставах здійснити свободу вибору між життям і смертю. Досліджуючи явище евтаназії, вчені висловлювали думку, що фізична особа, безумовно, має право на пасивну евтаназію, яка пов'язується із добровільною відмовою від лікування. Л.О. Красавчикова зазначала, що добровільна відмова від продовження лікування, від підтримання життя шляхом застосування штучних заходів повинні розглядатися як одна із правових можливостей, наданих пацієнту [17].

Щодо співвідношення заборони позбавлення особи життя та прав на захист життя та здоров'я. Кримінальним законодавством України передбачений перелік обставин, що унеможливають злочинність діяння – необхідна оборона і затримання особи, яка вчинила злочин. Кримінальний кодекс України [18] передбачає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності лише у випадках умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України). Перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння тому, хто посягає, шкоди, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту, а перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, визначається як умисне заподіяння особи, яка вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця (ч. 3 ст. 36 і ч. 2 ст. 38 КК України). Згідно з ч. 1 ст. 1169 Цивільного кодексу України шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від

протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується.

Ураховуючи викладене, зазначимо, що "право на життя" є багатоаспектним поняттям, яке коригуватиметься, дослухаючись до стрімкого розвитку науки та суспільства, нових технологій, та залишатиметься першоосновою для людини.

Список використаних джерел

1. Толмач О. Право людини на життя та його гарантії у сфері соціального забезпечення / О. Толмач // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 3. – С. 68-71.
2. Концепции современного естествознания : [учеб. / В. Н. Лавриненко, В. П. Ратников, Г. В. Баранов]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 256 с.
3. Коган А. Понятие "Здоровье" (опыт системного анализа, часть I) / А. Коган // Вестник Дома Учёных Хайфы. – 2009. – Т. XVIII. – С. 117-132. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.
4. Гольдберг А. Творчество природы, интеллекта, общества / А. Гольдберг. – Тель-Авив : Pulies Studio, 2006. – 281 с. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>.
5. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
6. Красицька Л. В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : [монографія] / Л. В. Красицька. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. – 164 с.
7. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : дис. ... доктора юридических наук : 12.00.03 / М. Н. Малеина. – М., 1997. – 450 с.

8. Малеина М. Н. О праве на жизнь / М. Н. Малеина // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50-59.

9. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М. Н. Малеина. – М. : "МЗ – ПРЕСС", 2001. – 244 с.

10. Соловйов А. В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. ю. н. : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / А. В. Соловйов. – Львів, 2004. – 19 с.

11. Лісніча Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Т. В. Лісніча. – Харків, 2007. – 20 с.

12. Про затвердження Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 року № 179 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1150.

13. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

14. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 № 2801-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

15. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16 липня 1999 № 1007-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.

16. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Л. В. Малюга. – К., 2004. – 20 с.

17. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... доктора юридических наук : 12.00.03 / Л. О. Красавчикова. – Екатеринбург, 1994. – 435 с.

18. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Мікуліна М. М.

Право на життя як складова приватності фізичної особи.

У статті проаналізовано право на життя фізичної особи та перспективи його правового регулювання, абсолютний і відносний аспекти права на життя, повноваження людини на життя та розпорядження ним, співвідношення заборони позбавлення особи життя та прав на захист життя та здоров'я

Ключові слова: життя, право на життя, приватність

Микуліна М. М.

Право на жизнь как составляющая приватности физического лица

В статье проанализировано право на жизнь физического лица и перспективы его правового регулирования, абсолютный и относительный аспекты права на жизнь, полномочия человека на жизнь и распоряжение

ею, соотношение запрещения лишения человека жизни и прав на защиту жизни и здоровья

Ключевые слова: жизнь, право на жизнь, приватность

Mikulina M. M.

The right to life as part of individual privacy

In the article the right to life of an individual and the prospects for its regulation, the absolute and relative aspects of the right to life, the power to life and disposition, the ratio of the ban deprivation of human life and the protection of life and health are analysed

Key words: life, right to life, privacy